

Christiane Kuby

Uit het paradijs verdreven

Amos Oz driemaal vertaald

Een van de mooiste romans van het afgelopen jaar, zo niet van de afgelopen jaren, is voor mij *Een verhaal van liefde en duisternis* van Amos Oz. Zelden las ik een autobiografische roman waarin de persoonlijke lotgevallen van een familie op zo'n vloeiende, vanzelfsprekende wijze verweven zijn met de geschiedenis van een land, en waarin zo moeiteloos heen en weer wordt gesprongen tussen verleden en heden, en tussen tragedie en komedie. Omdat ik in Nederland woon, maar in het Duits vertaal, lees ik – om mijn moedertaalvaardigheid te bewaken – buitenlandse literatuur liefst in Duitse, niet in Nederlandse vertaling. En omdat ik vertaalster ben, ben ik altijd benieuwd naar de manier waarop andere vertalers met vertaalproblemen omgaan, ook als het om vertalingen gaat uit een taal die ik niet beheers, zoals het Ivriet. Toevallig las mijn partner Oz ook, maar in het Nederlands, en omdat we allebei voortdurend over mooie en geestige passages tuimelden, lazen we elkaar vaak over en weer voor. Waarbij ons soms leuke, soms gekke, soms vreemde verschillen in de vertaling opvielen. Om een of-of situatie te vermijden, heb ik er de Engelse vertaling – die in feite de eerste van de drie was – ook nog maar af en toe bij gepakt.

In een van de prachtige beginscènes beschrijft Oz aan het eind van hoofdstuk 1 hoe zijn ouders – in Jeruzalem, in de jaren veertig, als hij nog een kind is – eens in de drie, vier maanden naar een apotheek om de hoek gaan om met hun familieleden in Tel Aviv te bellen. Als dan de verbinding met veel moeite tot stand is gekomen komen ze echter niet verder dan tegen elkaar te zeggen dat alles goed gaat, dat er gelukkig geen nieuws is, en dat ze elkaar snel weer zullen spreken. Een gedrag dat grappig lijkt, het echter geenszins is, want: 'het leven hing aan een zijden draadje'. De auteur begrijpt pas achteraf hoezeer de volwassenen leefden met het besef dat je elkaar misschien wel helemaal nooit meer zou spreken, want ieder moment kon er iets vreselijks gebeuren: er konden rellen komen, een pogrom kon uitbreken, een bloedbad, een opstand van 'de Arabieren', een inval van Hitler... over al die dreigende gevaren wordt door de telefoon gezwegen. Maar, concludeert de volwassen schrijver: 'Dit lege gesprek was helemaal niet leeg – het was alleen onbeholpen.' In het Engels: 'This empty conversation was not really empty, it was just awkward.' In het Duits: 'Dieses scheinbar leere Gespräch war keineswegs leer – es war nur karg.'

Het probleem van zijn ouders en hun generatiegenoten, beseft Oz terugblikkend, was dat ze moeilijk uiting konden geven aan

persoonlijke emoties. Het uiten van gemeenschappelijke emoties ging hun moeiteloos af – het waren emotionele mensen, en ze konden praten. O, wat konden ze praten, ze waren in staat drie of vier uur te redetwisten over Nietz-

FILTER Jaargang 13 nr 1, maart 2006

sche, over Stalin, over Freud (...), om alles te geven wat ze in zich hadden, om tranen van pathos te vergieten, om in psalmgezang uit te barsten, over het kolonialisme, over het antisemitisme (...) Maar zodra ze probeerden uiting te geven aan persoonlijke emoties, kwam er altijd iets gewrongens uit...

In de Nederlandse tekst valt op dat de term 'persoonlijke emoties' tegenover 'gemeenschappelijke emoties' wordt geplaatst, en dat de mensen zelf ook 'emotioneel' worden genoemd. Een vertaling die trouwens de Engelse versie op de voet volgt.

In het Duits heeft de vertaalster voor een andere oplossing gekozen, ze heeft de tegenstelling persoonlijke versus gemeenschappelijke emoties laten vallen, en terwijl de mensen zelf in haar vertaling wel 'emotioneel' blijven, worden hun 'persoonlijke emoties' 'gevoelens' zonder meer, en de formulering 'gemeenschappelijke emoties' wordt vervangen door een omschrijving: 'Wenn es nicht um private Dinge ging, hatten sie keinerlei Schwierigkeiten – sie waren emotionale Menschen, und sie konnten reden.' Deze formulering wordt vervolgens herhaald, als het weer over het persoonlijke van de emoties gaat: 'Aber sobald sie in privaten Dingen ihren Gefühlen Ausdruck zu geben versuchten, hatte das immer etwas Verklemmtes...'

Ligt het aan mij, of is de Duitse vertaling preciezer? Bij sommige zinnen vraag je je af wat er oorspronkelijk gestaan heeft, zoals bijvoorbeeld wanneer je leest dat die mensen heel goed in staat waren om emotioneel te worden, 'om in psalmgezang uit te barsten' als het ging om brandende kwesties zoals het kolonialisme, het antisemitisme, enzovoorts. Hoezo psalmgezang, denk ik dan, en hoezo uitbarsten? Heffen ze een klaagzang aan, of barsten ze in weeklagen uit, terwijl ze net al 'tranen van pathos' hebben vergoten?

In het Duits is er gekozen voor een uitdrukking waarin de associatie met een klaagzang op de achtergrond wel aanwezig blijft, maar die er toch een minder heftige draai aan geeft: gebruikmakend van het gezegde 'von etwas ein Lied singen können', d.i. 'uit eigen onaangename ervaring over iets mee kunnen praten' – staat er: 'sie waren fähig (...) vor lauter Pathos Tränen zu vergießen und ein Lied zu singen von...', waardoor mijns inziens het lamenteren in feite heel mooi wordt geassocieerd met het praten. Wat bedoelde de auteur nou precies? Een blik op de Engelse vertaling werkt verhelderend: 'They were capable of conversing for hours on end in excited tones about Nietzsche (...) giving it everything they had, shedding tears of pathos, arguing in a singsong, about colonialism...' enzovoort. 'Arguing in singsong' roept een sfeer op waarin discussies en jeremiades in elkaar overgaan, waarin steeds dezelfde onderwerpen in een soort klaagzang worden herhaald; deze vertaling is raak, denk ik, want zij stemt volkomen overeen met de context.

Wat stond er in het Ivriet voor de volgende zin: 'Het Hebreeuws was nog niet echt een natuurlijke taal, en zeker geen intieme taal, je wist nooit helemaal zeker wat je eigenlijk zei als je Hebreeuws sprak.' In het Duits klinkt dat zo: 'Das Hebräische war noch dabei, eine gesprochene Sprache zu werden, und bestimmt noch keine Sprache für Intimes. Es war schwer vorherzusehen, was letztlich herauskam, wenn man Hebräisch sprach.'

Afgezien van het feit dat ik een ‘Sprache für Intimes’, dus een taal waarin je het over intieme dingen kunt hebben, duidelijker vind dan een ‘intieme taal’, lijkt me ‘war dabei, eine gesprochene Sprache zu werden’ hier ook doeltreffender dan ‘was nog niet echt een natuurlijke taal’. In de Duitse formulering komt de taal-in-wording mooier uit de verf, er wordt een proces, een beweging gesuggereerd – nog eens benadrukt door dat ‘schwer vorherzusehen, was letztlich herauskam, wenn man Hebräisch sprach’, waarin het verrassende element zit van de onvoorspelbare uitkomst..

Bovenal was de generatie van Oz’ ouders bang om zich belachelijk te maken, bijvoorbeeld door iets ‘belachelijks’ te zeggen – in het Duits nog eens onderstreept door toevoeging van het bijwoord ‘onvrijwillig’. Vandaar, zegt Oz, dat de mensen de taal spraken ‘met een soort angst om niet precies genoeg te zijn’ – of, zoals het in het Duits is geformuleerd: ‘Sie sprachen Hebräisch mit einem gewissen obsessiven Bemühen um Präzision.’

Ondanks alle inspanningen gebeuren er regelmatig talige ongelukjes, en wordt de communicatie op de proef gesteld! De misverstanden zijn onvermijdelijk, zoals blijkt uit tal van voorbeelden van woorden die, net even anders uitgesproken, iets totaal anders gaan betekenen. Zo loop je in het Hebreeuws kennelijk het risico om ‘scheet’ te zeggen als je ‘schok’ bedoelt:

Op een keer kwam een vriendin van mijn moeder op sjabbat bij ons op bezoek (...) Tijdens het gesprek zei de gaste de hele tijd: ‘Ik ben geschokt’, en een paar maal zei ze ook: ‘Hij is in schoktoestand.’ Ik barstte in lachen uit. In het dagelijks taalgebruik betekende het woord voor ‘schok’ ook ‘scheet’. Niemand begreep wat er zo grappig was, of wel, maar dan deden ze alsof ze het niet begrepen.

In het Duits was er kennelijk geen vergelijkbare alliteratie te vinden. ‘Geschokt’ wordt er weergegeven door ‘entsetzt’, en dan niet meer speciaal herhaald naast de betekenis van het woord in de omgangstaal: ‘Im modernen Alltagshebräisch hatte das von ihr verwendete Wort auch die Bedeutung “furzen”.’

Een in de Nederlandse tekst hierop volgend tweede voorbeeld ontbreekt gek genoeg in de Duitse versie – net zoals in de Engelse trouwens – terwijl het toch erg leuk is: ‘Zo ging het ook toen ze zeiden dat tante Clara altijd de gebakken aardappels verpestte – het woord “verpesten” kon ook “poepen” betekenen.’

Een derde voorbeeld, dat later nog eens hernomen wordt, in een politiek getinte context, is alleen te vinden in de Nederlandse en Duitse versie: ‘Zo ging het ook (...) toen mijn vader sprak over de bewapeningswedloop tussen de grote mogendheden, of zijn woede liet blijken tegen het besluit van de NAVO om Duitsland te gaan bewapenen om Stalin af te schrikken: hij had er geen idee van dat het nette woord voor “bewapenen” ook “neuken” betekende.’

In het Duits staat er ‘vom Wetrüsten der Großmächte’ en, afwijkend van het Nederlands, niet ‘bewapenen’, dus ‘aufrüsten’, maar ‘wiederaufrüsten’, dus ‘herbe-

FILTER Jaargang 13 nr 1, maart 2006

wapenen', wat historisch gezien uiteraard nauwkeuriger is, en in het Engels ook met 're-arm' wordt weergegeven. En in plaats van het 'nette' woord, kiest de Duitse vertaalster voor 'dieses etwas antiquierte Wort', wat overeenkomt met het Engelse 'bookish word', een woord opgepikt in boeken, hetgeen goed past bij deze vader, een intellectueel uit het oude Europa en bibliothecaris bovendien.

Daarnaast kiest de Duitse vertaalster er in deze zin voor om het Hebreeuwse woord voor 'aufrüsten' c.q. 'ficken' te citeren, 'lesajen' – iets waar de Nederlandse vertaalster pas bij het volgende voorbeeld van spraakverwarring voor kiest: het werkwoord 'lesadeer', waar ze drie 'nette' vertalingen van geeft: 'regelen', 'in orde brengen', 'voor de gek houden', en waarvan de minder nette, vierde betekenis door de auteur pas veel later zal worden besef: 'Jaren later kwam ik erachter dat voor mijn geboorte, in de jaren dertig, dit woord betekende: "een meisje zwanger maken", en niet zomaar, maar haar zwanger maken zonder met haar te trouwen.' De Duitse vertaalster kiest voor twee, in plaats van drie, vertalingen: 'ordnen' en 'hereinlegen' ('iemand erin luizen'), en voor 'schwängern', in plaats van 'ein Mädchen schwängern'. Het aardige van het Duitse werkwoord 'hereinlegen' is dat er iets meeklinkt van 'umlegen', dus 'iemand doen liggen, met iemand gaan liggen'; iets wat de Nederlandse vertaalster mijns inziens in een extra zin oproept die weer in het Duits ontbreekt: 'Soms bedoelden ze er blijkbaar gewoon mee: "met een meisje naar bed gaan".' Net zoals 'schwängern' min of meer impliceert wat er in het Nederlands speciaal is toegevoegd, namelijk een meisje 'zwanger maken zonder met haar te trouwen'.

Het lijkt mij een van de uitdagingen bij het vertalen van deze roman te zijn geweest om oplossingen te vinden voor dit soort passages waarin de taal centraal staat. Des te groter was mijn verbazing toen ik zag dat de zojuist besproken passage in het Engels drie regels korter is dan de Duitse en de Nederlandse; dat het Hebreeuwse werkwoord er ten enen male ontbreekt, en niet alleen dat, wat ook ontbreekt is het plezier om de scène uitgebreid en smeugig te vertellen, zoals Oz (in de twee andere vertalingen!) doet. De Engelse vertaling komt zelfs hier en daar in de buurt van een samenvatting, lees maar:

As for my father, he glowered whenever I used the word 'fix': an innocent enough word, I could never understand why it got on his nerves. He never explained of course, and it was impossible for me to ask. Years later I learned that before I was born, in the thirties, if a woman got herself in a fix, it meant she was pregnant. 'That night in the packing room he got her in a fix, and in the morning the so-and-so made out he didn't know her.' So if I said that 'Uri's sister was in a fix' about something, Father used to purse his lips and clench the base of his nose. Naturally he never explained – how could he?

Hebben we hier met verschillende vertaaltradities te maken, of ontbreekt er gewoon iets?

Het lijkt erop dat het Ivriet, omdat het zo'n jonge taal is, het nog moet doen met een enigszins beperkte woordenschat, met relatief vage woorden die een groot

semantisch veld bestrijken, terwijl oudere, door de eeuwen heen gegroeide talen juist rijk aan synoniemen zijn, omdat als het ware iedere eeuw, iedere decade, iedere schrijver weer een nieuwe nuance aan een bestaand woord heeft toegevoegd. Voor de vertaler betekent dat dat de tekst enorm veel interpretaties toelaat. Zoals een vertaler uit een 'oude' taal zeer gebonden is aan de traditie van hoe een woord al heel lang gebruikt wordt, zo is een vertaler uit een jonge taal relatief vrij in zijn of haar interpretatie, en zal het van zijn of haar creatieve vermogen afhangen wat voor soort boek het vertaalde boek wordt, kort en bondig, keurig, of rijk aan nuances.

Tot slot, ter illustratie, een passage waarin het eerder vermelde werkwoord 'lesajen' een rol gaat spelen bij de politieke bewustwording van de jonge Amos Oz. In hoofdstuk 52 beschrijft hij hoe hij op twaalfjarige leeftijd, als vurige jonge nationalist, samen met zijn grootvader Alexander een nationalistische bijeenkomst bezoekt, en door de toespraak van de door hem aanbeden Menachem Begin 'uit het paradijs' verdreven wordt. In zijn vlammende rede over de bewapeningswedloop in het Midden-Oosten kiest Begin namelijk de verkeerde woorden:

Begin sprak het Hebreeuws van zijn generatie, en was zich er klaarblijkelijk niet van bewust dat het taalgebruik veranderd was (...) Het woord dat meneer Begin, en anderen van zijn generatie, van welke partij dan ook, gebruikten voor 'wapen', betekende voor jongeren uitsluitend 'lul'. Terwijl het woord voor 'bewapenen' 'neuken' betekende.

Vervolgens krijgen we een aantal felle politieke aanklachten uit de toespraak van Begin te horen:

'President Eisenhower neukt het regime van Nasser!' (...)
 'De hele wereld neukt dag en nacht onze Arabische vijanden!!!'
 Pauze. De stem van de spreker was vol verachting en weezin: 'En wie neukt de regering Ben Goerion?'

Enzovoort. De lezer ziet het al aankomen. Terwijl de zaal zich nog enigszins inhoudt, lukt het het jongetje, het enige kind onder volwassenen, niet om zijn lachen nog langer in bedwang te houden. Het wordt een vreselijke afgang voor grootvader Alexander, die met zijn brullende kleinzoon de zaal moet verlaten.

De Duitse vertaling van deze onovertreffelijk geestige passage gaat nog iets uitgebreider in op de betekenis van de Hebreeuwse woorden, verduidelijkt bijvoorbeeld het verschil tussen het moderne en het verouderde woord voor 'wapens' in het Ivriet, waardoor je als lezer een helder beeld krijgt van de verschuiving in de taal en van de verwantschap tussen woorden. Waar in de eerder geciteerde passage over hetzelfde werkwoord 'lesajen' één enkele slanguitdrukking voldeed, wordt hier nog voor een tweede gekozen, naast 'ficken' staat nu 'es miteinander treiben', een uitdrukking die net iets minder grof is dan 'ficken', en om die reden waarschijnlijk door de vertaal-

FILTER Jaargang 13 nr 1, maart 2006

ster in deze context geprefereerd wordt, hoewel daardoor de zinnen wat omslachtiger worden en het effect minder geestig is dan in de Nederlandse versie.

Zowel de Nederlandse alsook de Duitse tekst geeft op schitterende wijze de sfeer van deze scène weer. Je wordt er helemaal in meegesleept, je voelt het pijnlijke én het komische van de situatie tot in je vingertoppen!

Ik verwachtte het niet maar ik had geen betere passage kunnen kiezen om aan te tonen dat de Engelse vertaler de plank deze keer volledig mis slaat: ‘The word that for Mr. Begin, as for others of his generation, of all parties, meant “weapon” or “arm”, for the rest of us signified the male sexual organ and nothing else. And his verb “to arm” for us signified the corresponding action.’

Bespreek ik hier de behoefte van een puritein om vieze woorden te omzeilen, of hebben we met een vertaalstrategie te maken die ervoor kiest om alles wat specifieke taalproblemen betreft weg te laten? In elk geval getuigt het niet van gevoel voor humor of oog voor gekke situaties wanneer in het vervolg de toespraak van Begin als volgt wordt geciteerd: “President Eisenhower is arming the Nasser régime!” (...) “The hole world is arming our Arab enemies day and night!!!” enzovoort. Ik kon mijn ogen niet geloven. Maar het staat er echt.

Amos Oz, *A Tale of Love and Darkness*. Translated from the Hebrew by Nicholas de Lange. London: Chatto & Windus, 2004.

— *Eine Geschichte von Liebe und Finsternis*. Aus dem Hebräischen von Ruth Achlama. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004.

— *Een verhaal van liefde en duisternis*. Vertaald door Hilde Pach. Amsterdam: De Bezige Bij, 2005.